

A SZÍR ÉS KISÁZSIAI VONATKOZÁSÚ EMLÉKEK A DUNA KÖZÉPFOLYÁSA MENTÉBEN.

A. ULCISIA CASTRA.

Pannonia kultúrájának sokoldalú összetételét földrajzi helyzete magyarázza. A Közép-Duna vonala mentén, a legbiztosabb ókori közlekedési eszköz, a folyamhajózás adottsága segítette elő a kultúrjavak kicserélődését, felvételét és továbbadását, már a neolithikumtól kezdve napjainkig. A pannoniai kultúra szövevényes összetételére már évtizedek óta rámutattak régészeink.¹ A nagy kultúrközpontokból kiinduló hatások: Róma város művészete, aquileiai közvetítéssel, Nyugat, valamint Kelet javai találkoztak itt, hogy az autochton hallstatti s kelta hagyatékok és az északitáliai katonai művészet (Soldatenkunst) gyakorlatával keveredjenek, s így alakulhasson ki egy jellegzetes provinciális kultúra. A dunamenti provinciák kultúrájának Kelettől való függőségeit több alkalommal talán erősebben hangsúlyozták, mint ahogy ez megfelelt volna a történeti és a régészeti tényeknek.² Dolgozatunk első részében egy szír cohors hagyatékáról számolunk be. Ez a csapattest a tartományi székhely, Aquincum közvetlen szomszédságában védte egy pár évtizeden át a limest, szerepet játszott Ulcisia castra táborának átépítésében s vele kapcsolatban vicusának polgári civilizálódásában. Hagyatéka ékes példája, hogy a hangzatos «szír» címe mellett az orientális birodalmi kultúrának terjesztésében alig játszott szerepet. A birodalom

¹ Az irodalmi összefoglalásra, bírálatukra, csak eredményeink összefoglalása után térünk ki. Jelen alkalommal csak kis részben, Ulcisia castra emlékeinek felsorolása alkalmával utalunk ezekre. Az igazi, nagy áttekintő útmutatást Hekler professzor jelölte ki, melyen továbbhaladni lehetséges volt a pannoniai kutatás számára. (Öst. Jh. 15, 1912. 174. köv. old. Strena Buliciana 107—118. oldal. V. ö. Nagy Lajos, Röm. Mitt. 41, 1926. 791. köv. oldal.)

² Dobiás, Orintálni v ivy v rimském Podunaji (Mélange Bidlo 1928.). Weidinger, A keleti vallások emlékei Pannoniában. Diss 1930. Tárgyilagos felfogást mutat Brelich dolgozata (Laureae Aquincenses 126. s köv. oldal).

katonai egységes szelleme még a szír császárok uralma alatt sem jutatja szóhoz, hogy szír vagy kisázsiai kultúrjavak terjesztője legyen. Hozhatott valamit, de az kevés, mint régészeti leleteink bizonyítják. Szentendre emlékei élesen elválnak Aquincum vagy Intercisa és más helyek sokkal többet mondó emlékeitől. Épp ezért választottuk tárgyalásunk kiindulási pontjául. Így lesz erősebb a központi, részben politikai és katonai székhelyek közt az ellentét, amit a gazdasági, katonai, közigazgatási adottságok irányítanak és érthetővé tesznek.³

a) *A cohors I milliaria nova Severiana Surorum sagittariorum Antiochiensium pannoniai hagyatéka.*

Lelhelyek szerint soroljuk fel ezen cohors már részben ismert, de nagyobb számban még kiadatlan emlékeit. Felsorolásunkat délről kezdjük, és így megyünk Pannonia inferior nyugati részéig, melyen túl csapattestünk emlékei ezideig nem fordultak elő.

I. NAGYTÉTÉNY.

1. *Sírkörtöredék.* CIL III 3398. Felépítése, feliratszövegezése kövünket a Kr. u. II. század utolsó évtizedébe és a III. század első felébe utalja. Szövege feloldva a következő: *M(?) Jul(io) Probo vet(erano) leg(ionis) | II. adi(utricis), qui vix(it) ann(os) LIIII | patri; et C. Jul(io) Honorato | mil(iti) coh(ortis) (milliariae) | n(ovae) stip(endiorum) III, fr(atri), | qui vixit ann(os) XXII; et | Aeliae Decoratae matri | vivae C. Jul(ius) Probianus | can(didatus) leg(ionis) s(upra)-s(criptae) quam et | ceteri fratres patri et frat[ri et] | matri viv(a)e fac(iendum) curaveru(n)t.*

A Corpus a negyedik sor *mil. coh. ∞ n.* csapatát *mil(iti) coh(ortis) (milliariae) N(umidarum?)*-ra oldja fel. Ennek a feloldásnak már ellentmondott Cichorius,⁴ aki e csapattestben *Maurorum*-ot olvasott, s ezt Wagner is helyesli.⁵ Hogy ezen csapattestben az eddigi feloldásokkal ellentétben a *cohors milliaria nova*-t feltételezzük, azt azzal is alátámaszthatjuk, hogy a *cohors Numidarum*-ot nem így rövidítik. Egy

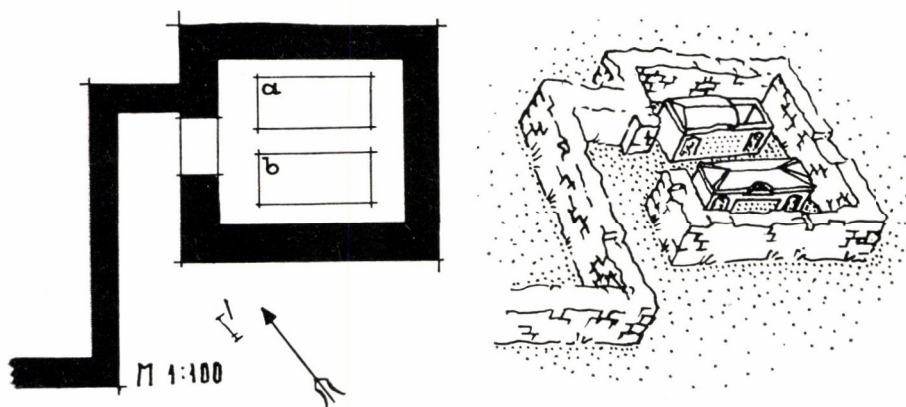
³ Ezen tények összefüggő ismertetéséről dolgozatunk második részének összefoglalásában adunk összefogó képet.

⁴ Cichorius, Cohors címszó PW—RE IV. 315.

⁵ Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen... 167. o.

új aquincumi fogadalmi felíraton *Num* szerepel.⁶ Közele példát hozhatok egy másik hasonló afrikai s nálunk is megfordult csapattesttől, a *coh(ors) (milliaria) [M]aurorum*-tól. Egy aquincumi sírkövön is így látjuk a nevét kiírva, s e felíraton szerepel a *coh(ors) n(ova)*, melyben az elhunyt fia állomásozott.⁷

2. A tábor 1935. évi ásatása alkalmával, melyet dr. Paulovics István vezetett, csapatunknak egy bélyeges téglája került elő⁸ (108. kép, 1. sz.). Feloldása: *[c(ohors)] (milliaria) n(ova) S(everiana) Ant(iochiensium) S(urorum) s(agittariorum)*. Megegyezik a szentendrei táborban talált téglabélyegeket közt a 114. képen 10a szám alatt közölt typussal.

103. kép. Az Óbudán feltárt szír családi sírkert alaprajza és felületi képe.

II. ÓBUDA.

1. *Sírkőtöredék*. CIL III. 3545. A Corpus a következő megjegyzéssel hozza: «*rep. Neustift ad Alt-Ofen in aedibus n 240, nunc Pestini in museo*». Olvasása: *nus ex coh(ortis) (milliariae) [M]aurorum vixit annos LX | Cl(audius) Vitalianus mil(es) | coh(ortis) n(ovae) filius et Fl(avia) Marcella coniu(n)x posuit | Ael(ius) Iucundianus, Ael(ius) | Valerianus milites*.

Wagner, amikor a cohors Maurorummal foglalkozik, a *coh. n-ra*

⁶ Dr. Szilágyi János legújabb aquincumi ásatásaiból került elő egy oltárkövön. Ismertetni fogja, «Tanulmányok Budapest múltjából» c. kiadvány IX. kötetében.

⁷ CIL III. 3545; Wagner id. m. 167. old.

⁸ Paulovics, *Il limes romano in Ungheria*. Quaderni dell'Impero. Il limes Romano IV. 1938. 11. Dr. Paulovics István szíves engedélyével hozom a rajzát.

vonatkozólag említést nem tesz.⁹ A negyedik sorban a *coh. n.* csapatmegnevezést *coh(ors) n(ova)*-ra oldjuk fel, s benne szír csapatunk megkülönböztetett *n(ova)* jelzőjét ismerjük fel.

Sírkövünk lelhelyének szomszédságában egy családi sírkertet találunk, melyből a következő sorokban ismertetésre kerülő szarkofágok kerültek elő.

2. *Családi sírkert*, előkerült a III. kerület Daru-utca 7. számú ház alapozási munkálatainál 1938. év április hó 26-án. Ezen sírkert (103. kép) típusa (*area macerie cincta*) gyakori Aquincum vidékén. Előfordultak a Victoria-téglagyár területén, s vázlatos rajzban ezeket Foerk Ernő vette fel.¹⁰ Hasonlókat örökített meg felvételeiben Zsigmondy Gusztáv a múlt század 60—70-es éveiben a Bécsi-út és a Leipziger-cukorgyár területéről,¹¹ s magam is tártam fel ilyeneket a Bécsi-úton.¹² Ez a temetkezési típus átmegy az ókeresztény korba is.¹³

A sírkert fala vékony, 0,75 m vastag és a gyakori, ú. n. opus spicatum technikával készült. Hossza 4,10, szélessége 3,80 m. A falak a római szinttől 0,90 m magasságban maradtak meg; az egészet 1,65 m magas új, a hegyről lemosott törmelék réteg takarta. Nyugati oldalán szűk bejárója volt, s ezen az oldalon vékony fal csatlakozott hozzá, mely délre ágazott el 5,50 m hosszúságban, s ekkor megtörve, derékszögben, a hegy felé fordult el. Irányát követni az úttest miatt nem tudtam. A sajátos faleágazások ismét bizonyítják, hogy az aquincumi tehetős polgárok, a III. század elejétől kezdve a város melletti lankás hegyeken épült villáik területén temetkeztek.¹⁴ Sírpületünk nem volt befedve. Erre abból is következtethettem, hogy a feltárás alkalmával tetőtéglákat (*tegulae imbrices*) nem találtam. Belső részét két szarkofág foglalta el.

⁹ Wagner, id. m. 167. old.

¹⁰ Budapest Régiségei, X. 1923., utolsó tábla.

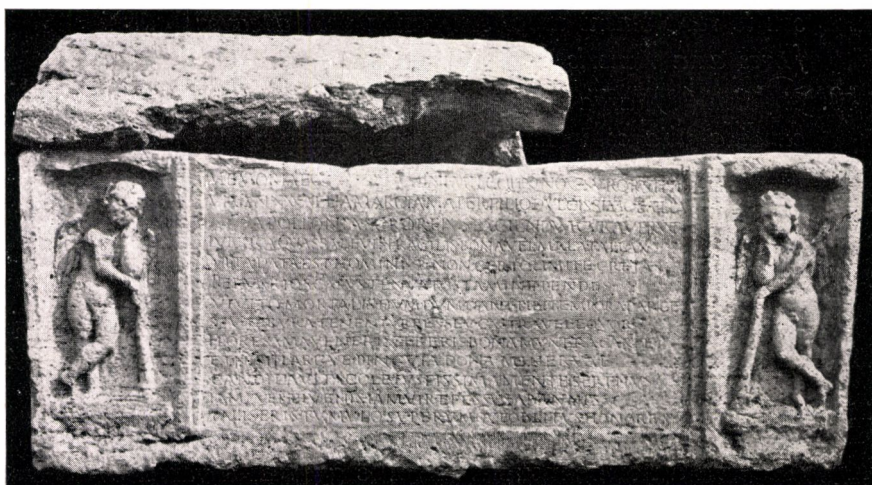
¹¹ Kiadatlan felvételek az Aquincumi Múzeumban.

¹² Az egyik sírkertből (Bécsi-u. 102. sz.) kikerült szarkofágot említi már Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde 1934. 67. old., lelt. száma 433. Az elhunyt Aur. Stratonicus a legio I. adiutrix katonája volt, aki Commodus új rendelkezése folytán már Pannonia inferior helytartójának vezérkarához tartozott. Nagy L. Bud. Rég. XII. 1937. 268. old.

¹³ Nagy L., Pannonia Sacra, Szent István Emlékkönyv, 128. old. E helyen is kifejezem köszönetemet a háztulajdonosoknak, Szabó I. Géza és Rónai Ferenc uraknak, valamint Pásztor Zoltán építész úrnak, akik nagy megértéssel segítségemre voltak ezen emlékek megmentésénél.

¹⁴ E szokásra v. ö. Nagy L., Az aquincumi múmiatemetkezések. Diss. Pann. Ser. I. 4.

a) *A feliratos szarkofág* (104. kép) ládája szépen kidolgozott, a fedele durva, eredetileg talán nem is tartozott hozzá. Hossza 2.32 m, szélessége 1.12 m, magassága 0.87 m, a vastagsága csak 0.18 m. Belsejében a jobb keskeny oldalon fejpárnát hagytak meg a nyers kőből. A fedél legnagyobb magassága 0.35 m. A feliratos mező két oldalán fülkében egy-egy posztamensen álló szomorkodó ámor fáklyára támaszkodik. A szarkofág előoldalát festéssel díszítették. A fülkék háttere világoskék, finom mészgipsz-alapon. Kedvelt háttérszín, mint azt a dunapentelei Herakles és Alkestis festett reliefjén is láthatjuk. Ebből a kék háttérből

104. kép. Az óbudai verses feliratú szarkofág.

fehér színnel tűnik elő a két ámoralak, s valószínűleg gyengédsárgás szín-
nel, ganozisszerűen igyekeztek enyhíteni a gipsz élettelen fehér színét.

A feliratos mezőt fehér gipsszel vonták be, a betűk mélyedéseiben a festéknek semmi nyoma. A vésés által hozták ki a betűk fény- és árnyékhatásait. A betűkre vonatkozólag megjegyezhetjük, hogy az első három sor betűi magasabbak (3–3.5 cm), a negyedik sortól kezdve a betűk kisebbednek (3–2.5 cm-ig). A betűk között a második sor *X*, a harmadik *I*, és a *Q* betűknek van elnyújtott végződésük. A ligatúrák egyszerűek. A tizedik sor első pár betűjétől eltekintve, a felirat könnyen olvasható¹⁵ (105. kép).

¹⁵ Dr. Nagy Tibor volt szíves számomra átírni, s e helyen is köszönetemet fejezem ki.

Olvasása :

- Memoriae Q oni, mil(iti) coh(ortis) (milliariae)*
[nov(a)e Suror(um), stip(endiorum) III.,
vix(it) ann(os) XX. Aelia Marcia mater filio dulcissimo
Appollonia soror eius faciendū curaverunt.] [et Aelia
Lubrica quassa levis fragilis bona vel mala fallax]
5. *vita data est homini — non certo limite cretae*
per varios casus tenuato stamine pendes.
Vivito mortalis dum dumdant tibi tempora Parc(a)e
seu te rura tenent urbes seu castra vel (a)equor
flores ama Veneris Cereris bona munera carpe
10. *et fuisti (?) larga et pingua dona Minervae*
candida vita cole iustissima mente serenus
iam puer et iu(v)enis iam vir et fessus ab annis
talis eris tumulo superumque oblitus honores.

Az elhúnyt neve hiányos.¹⁶ A *cohors milliaria nova Surorum*-ban szolgált három évig, fiatalon, húszéves korában halt meg. Az anyja és nővére igazi epicureista felfogásra valló sírfelirattal áldoznak emlékének. Az elhúnyt neve előtt a *Q* nomenjének maradványa. Nővére neve, Apollonia, keleti, a kisázsiai Caria városából átvéve (több Apollonia is volt), akárcsak a női bennszülötteknél is gyakori a városnév (Solva, Annamata, Siscia stb.).¹⁷

A tíz sorból álló verset a következő első fordításban adom:¹⁸

«Múlékony, hányatott, könnyű, gyarló, jó vagy rossz, csalfa élet az ember osztályrésze, nem különíti azt el biztos határvonal. A változatos véletlenek közt vékony fonalon függ az ember élete. Éljetek halandók, míg-míg időt adnak a Párkák. Akár földműves, városi polgár, katona vagy hajós volnál, szeresd Venus virágait, szakítsd le Ceres áldásos ajándékait, élvezd Minerva bő és termékenyítő adományait. Tiszta életet élj, igazságos ésszel derülten, már mint gyerek, ifjú, majd férfi és fáradt öreg. Így leszel a sírban az égiektől is el(nem) felejtve».

¹⁶ Leo-n kívül *oni* végződésre v. ö. pl. CIL III. 2169.

¹⁷ Gyakori pannoniai használatára utalást találunk *Kuzsinszky*, Solva cikkében, Klebelsberg-Emlékkönyv, 1925.

¹⁸ Itt mondok köszönetet dr. Tomasz Jenő kedves barátomnak, aki az olvasásban segítségemre volt.

MEMORIAEQ
ONI·MIL·COH·NO·SVROR·STP·III
VIX·ANN·XX·AELIA·MARCIA·MATER·FILIO·DVLCISSIMO·E·ÆLIA·
APOLLONIA·SOROR·EIVS·FACIEND·M·CVRAVERNT
LVBRICA·QVA·SSA·E·VIS·FRAGILIS·BONA·VEL·MALA·FALLAX·
VITA·DATA·EST·HOMINI·&·NON·CERTO·LIMITE·CRETÆ·
PER·VARIOS·CA·SV·STENVATO·STAMINE·PENDES·
VIVITO·MORTALIS·DV·M·DV·M·DANT·TIBI·TEMPORA·PARCE
SEV·TER·VRA·TENENT·VR·BES·SEV·CA·STRA·VEL·EQ·VOR·
FLORES·AMA·VENERIS·CERERIS·BONA·MVNERA·CARPE·
ET·NISI·LARGA·E·PING·VIA·DONA·MINERVA·E·
CANDIDA·VITA·COLE·IVSTISSIMA·MENTE·SERENVS·
I·AMPVERE·IVENI·SI·AM·VIRE·FESSVS·AB·ANNIS·
TALIS·ERIS·TV·MVLO·SV·PER·VM·QV·EO·BLITVS·HONQRES·

A sírfelirat verses részéhez, az egyes sorokhoz nagyjából sem találunk hasonlót a Buecheler-gyűjteményben.¹⁹ Előfordulnak egyes hasonló kifejezések, pl. «*rumperunt stemina Parcae*», melyek számos változathoz ismeretesek Statius, Lucanus stb. nyomán.²⁰ Az egész egy provinciális költő összetákolt szerzeménye, de élesen rávilágít az aquincumi és így a pannoniai III. század eleji lelkivilágra, jellemzően illusztrálja a szepulchrális vallásos élet kifelé való megnyilatkozását. Érdekes példája, hogy mikor már a stoicizmus vezet és a misztérium-vallások terjednek, tovább él nálunk az epicureizmus. Lehet, hogy a keleti utolsó fellángolás Pannoniáig szír közvetítéssel eljutott esetével állunk szemben. Az oinoandai Diogenes és Diogenianusra is gondolhatunk. Erre a verses sírfeliratokat gyártó irodára mehet vissza egy csíkvári felirat,²¹ melyet az ala I. Thracum egyik decuriója állíttatott feleségének.²² Verselésben s stílusban sok vonás köti össze azzal a szarkofágfelirattal is, melyet T. Ael(ius) Justus, a legio II. adiutrix hydraulariusus, víziorgonistája állíttatott feleségének, Aelia Sabinának, Aquincum eddig névleg elsőnek ismert énekes, lantpengető és orgonista művésznőjének.²³ A szarkofág készítésének ideje a III. század első évtizedeibe esik. Hasonló epikureista világszemléletet egy nicapolisi sírfeliraton találunk még.²⁴ Itt jegyezzük meg, hogy Pannonia területén Aquincum környékéről ismerjük, ha nem is a legtöbb, de a leghosszabb verses sírfeliratokat. Szám tekintetében Carnuntum vezet.²⁵ A mi sirversünk a nyugati tartományokban nem az első, mely szír katona emlékét őrzi. Mainzból ismeretes Paulla sírköve, melyet a *Cohors Surorum*-ban szolgáló apja, Tiberius Julius Selvanus állíttatott, de a verssorok ott már kis változattal ismeretesek voltak.²⁶

b) *Felirat nélküli szarkofág.* (106. kép.) Az előbbitől sok tekintetben elüt. Hossza 2'32 m, szélessége 1'10 m, magassága 0'90, vastagsága 0'16

¹⁹ Buecheler, *Carmina latina epigraphica* I—III.

²⁰ Buecheler, II. 3, 1997. 2. sor.

²¹ CIL III. 3351.

²² Korára v. ö. újabban Wagner: *Die Dislokation*... 70. old. 457. jegyzet.

²³ CIL. III. 10,501., Buecheler, 489. Teljes irodalma Nagy L. *Az aquincumi orgona*, 1934. 9. oldalon. Verselési szempontból külön érdeklődésre tarthat számot Hildebrandt tanulmánya: *Rhetorische Hydraulik*, *Philologus*, 65, 1906. 428. I. old. stb.

²⁴ CIL III p. 992 ad n. 754.

²⁵ Braun, *Grabepigramm aus Carnuntum*, *RLiÖ.* 1937. 99—106. old. Ugyanitt a kétnyelvű, görög-latin sirversek irodalmát is adja.

²⁶ Hans Klumbach, *TUMULI COGNOSCERE CASSUS*. *Festschrift für August Oxé* 1938. 124. skk.

m. A sírláda teteje peremes, hogy a hasonlóképpen megmunkált fedél hozzáilleszkedjék és jobban zárjon. Ezt elősegítette még az is, hogy a fedelet finom mészhabarcossal is odaerősítették, és keskeny oldalain ólomkapcsokkal zárták le. Fedelet laposan menő háztetőt utánoz, de akroterionok és antefixek nélkül. A fedelet később feltörték, a sírt kirabolták. A csontoknak is csak kevés maradványát találtuk. A sírláda a homlokoldalon és a fejpárna felett kerek lyukakat véstek be. Ez a szokás jellemző az ókeresztény temetőkben és keleten. Az ilyen lyukak a hullalé levezetésére szolgáltak.²⁷ Az előoldal feliratos mezeje

106. kép. A szír családi sírkert felirat nélküli szarkofágja.

üres. Két oldalán félkörlezárasos fülkékben szomorkodó, fáklyára támaszkodó génuszok állnak, jellegzetes hajviselettel.²⁸

A két szarkofágot erős stílusbeli sajátosságok két különböző műhelybe utalják. A feliratos szarkofágnál a fülkék felső részén a sajátos barokk keret jelentkezik.²⁹ A kis ámorok posztamensre való helyezése eredetileg keletről jövő, s Rodenwaldt szerint egyenesen kisázsiai művészeti örökség.³⁰ Így e darabunkon a keleti elemek erősen vegyülnek a kelta örök-

²⁷ V. ö. Nagy L., *Pannonia Sacra* 132. old., további irodalommal.

²⁸ Hasonlók Nagy L., *Arch. Ért.* 50, 109. old.

²⁹ *Arch. Ért.* 50, 108. old. 3. jegyzet.

³⁰ V. ö. Nagy L., *Peltadiszítés a pannoniai köemlékeken*, *Arch. Ért.* 42, 1928. 88. old. 68. jegyzetben irodalom.

ségű barokk formákkal. Viszont meg kell jegyeznünk, hogy az ámorokban igen szép, pannoniai műgyakorlatból nézve, Róma városi és északitáliai

típusokat kapunk.

A másik, a felirat nélküli szarkofág mindenestre fiatalabb, ha nem is sokkal, de egy-két évtizeddel. Ezt elárulta már a sírkertbe való helyezése is. Mivel már két koporsó volt az aránylag kisméretű sírkertben, az utóbbit nem is látták el felirattal, mert elolvasni úgy sem lehetett volna. Valószínűleg a sírkert falába a koporsó homlokoldala felőli részen egy kis négyszögű sírfeliratot falaztak be.³¹ Ez a szarkofág felépítésében, a ládaperem kialakításában szorosabban követi a keleti mintaképeket.³² A génusok tartása, proporciójuk, a fáklyák és koszorúk feltűnő stilizálása a keleti csontfaragványokkal és a bronzművesség trébelt darabjaival mutatnak szoros összefüggést.

Aquincum tarto-

107. kép. A szír cohors téglabélyegei.

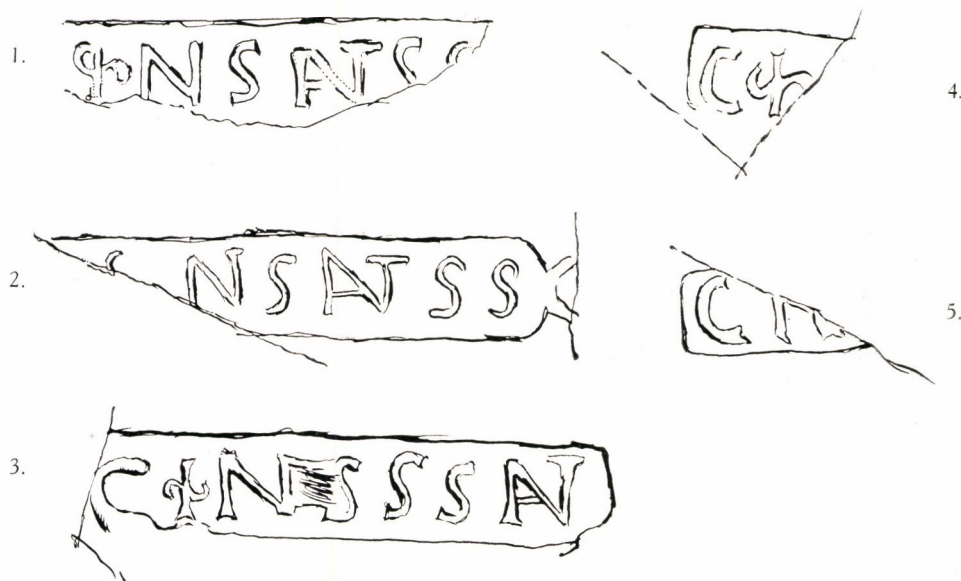
1—2. sz. Aquincumból, 3—5. sz. Szentendréről.

³¹ Ilyen kisméretű sírfelirat ismeretes Szentendréről is (Arch. Ért. 50, 106. old. 62. kép), a szír cohors katonája faragtatta.

³² Lásd Rodenwaldt, Der Sarkophag Cafarelli (83. Winckelmannsprogramm 1925.) 3. skk. old. Arch. Ért. 42, 1928. 83. skk. old.).

mányi székvárosi jellegénél fogva jobban tudta magához láncolni a gazdag keleti települőket. A Daru-utcai szír családi temetkezés is bizonyítja ezt. Fel kell tennünk, amint arra már Cumont is rámutatott,³³ hogy minden nagyobb helyen, ahol tömegesen fordultak meg, collegiumokat alkottak. Ilyen collegiumuk lehetett Aquincumban is.³⁴

3. *Téglabélyeg* (108. kép 2. szám), előkerült a III. kerület Szőlőkert-utcában (Lelt. száma 1928.6/3. Aquincumi Múzeumban). E helyen a fővárosi csatornafektetési munkálatok alkalmával igen sok katonai bélyeg került elő. Feloldása [*c(ohors)*] (*milliaria*) *n(ova)* *S(eve-*

108. kép.

A szír cohors téglabélyegei. 1. Nagytétény, 2—3. Óbuda, 4—5. Csillaghegy területéről.

riana) *Ant(iochiensium)* *S(urorum)* *s(agittariorum)*.³⁵ Bélyegünk megegyezik a szentendrei táborban talált bélyegek 10. típusával (114. kép, 10. szám).

4. *Téglabélyeg* (107. kép 1. szám, 108. kép 3. szám) előkerült a III. kerület Vihar-utcában a 25—26. számú házak építésekor (Lelt. száma

³³ Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme Romain*. Paris, 1929. 99. old.

³⁴ Brelich, *Laureae Aquincenses* 76. old. Erről bővebben a második részben Aquincum kiadatlan keleti emlékeinek ismertetésekor óhajtok értekezni.

³⁵ Már említi és rajzát hozza Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*. 93. oldal, XXV. tábla, 61. sz.

1931. 21/1., az Aquincumi Múzeumban). 1. Feloldása : *c(ohors) (milli-
aria) n(ova) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum) Ant(iochiensium)*.
Ez a bélyeg a szentendrei táborban csak egy példányban fordult elő, s
ezt a tábor felásott északi
tornya mellett épült paplakás
falába helyeztettem el.

109. kép. A szír csapatnak 230-ban állított szobortalapzata Szentendréről.
Nemzeti Múzeum.

III. CSILLAGHEGY.

A Kossuth Lajos-üdülő-
part 59. szám alatt fekszik a
Duna csónakház egy meglege-
tősen kiemelkedő ponton. Ezen
a helyen 1934. év decemberé-
ben egy kisméretű római őrtorony
kiszedett falnyomaira
akadtunk, s fel is ástuk.³⁶ A
keletpannoniai őrtornyok kis-
méretű, s egyszerű négyszöges
formáját mutatta. Egyező volt
a csillaghegyi OHK csónak-
háza területén (Kossuth Lajos-
üdülőpart 21. szám) feltárt őrtor-
onnyal. Ez az utóbbi I. Va-
lentinianus idejében épült,
mint a többszáz, ott talált
téglabélyeg is bizonyította.
Kis őrtornyunkat (*burgus*)
ennél korábbi időben emelték.
Commodus ismeretes burgus-
építkezéseinek korából szár-
mazik.³⁷ Korát pontosan meg-
határozhatta az építési tech-
nika is, mely silányabb I. Va-

lentinianus erőépítési tevékenységének kifogástalan, masszív fel-
építésénél. A burgus területén kiásott téglabélyegek a legio II. adiutrix

³⁶ V. ö. Nagy L., Bud. Rég. 12, 1937. 272. old.

³⁷ Korára v. ö. a Commodus-féle burgusfeliratokat, Ritterling, Arch. Ért. 41, 1927. 74—75. old.

korai idejéből valók (II. század vége, III. század eleje).³⁸ Ezekkel a téglákkal együtt találtunk két kis téglatöredéket cohorsunktól is (108. kép, 4–5. számok). Bélyegek előfordulása a legio II. adiutrix bélyegeivel együtt, azt is bizonyíthatja, hogy a III. század első felében ez a cohors is kivette részét, ha nem is a burgus felépítésében, de legalább is részleges őrségtartásában. Bélyegek nagyon kis töredékek, de megállapítható, hogy a szentendrei típusokkal egyezők. Ez a kis burgus már nem állott I. Valentinianus korában, még a III. század folyamán hagyták sorsára.³⁹

Commodus korában az Aquincum-környéki *ripa* (limes) megerősítését két felirat is bizonyítja. Az egyik Csillaghegygel átellenben a Duna balpartján, Rákospalotán került elő egy Árpádkori templom romjaiból több feliratos kővel egyetemben.⁴⁰ Eredetileg a Rákospatak torkolatánál az aquincumi castra kis hídfőállásában állhatott.

Pomáz. Lásd Pócsmegyer alatt.

110. kép. Oltárkő, CIL III 15170.

Szentendre, Városháza.

³⁸ Szilágyi, idézett m. VII. tábla, 91. stb. számok.

³⁹ Ezen kis burgus részletes ismertetését abban a dolgozatomban adom, melyben a *Limes Pannonicus*-nak Szentendrétől Budafokig terjedő részével foglalkozom. A burgus kerámiai leletei is kétséget kizárólag alátámasztják kormegállapításainkat. Előkerült egy pannoniai Resatus-jellegű benyomott kis szürke táltöredék és több vörös- és barnafestésű edénytöredék. Korban nem mennek túl a III. század közepénél. A Resatus darab adja a terminus postquem. Resatus működési korára v. ö. Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. 1931. 52. sk.

⁴⁰ Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde 1934. 200. old.

IV. SZENTENDRE.

1. Szoborbázis töredéke CIL III. 3638. Felirata : ... *aug(usto) pont(ifici) | max(imo) trib(uniciae) potestatis VIIII co(n)s(uli) III p(atr) p(atriciae) coh(ors) I. (milliaria) n(ova) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum) | devota nu|mini eius.* Kr. u. 230.

2. Szoborbázis felirattal, az előbbi párja (109. kép) CIL III. 3639.

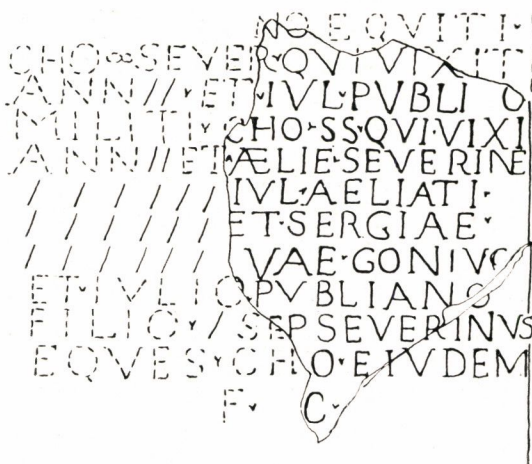
111. kép. Sírkö a szentendrei tábor déli tornyából.
Szentendre, Városháza.

Felirata : *Juliae | Mameae | Aug(ustae) matri | d(omini) n(ostri) invicti | imp(eratoris) Severi | Alexandri | p(ii) f(elicis) Augusti | et castrorum | coh(ors) I. (milliaria) n(ova) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum) | devota nu | mini eorum.* Ezt a szoborbázist 1809-ben találták, s képét azért mutatjuk be, mert a cohors emlékeinek felsorolásánál ez képviseli a leghivatalosabb emléket, s egyben a Kr. u. 230 év körül dolgozó aquincumi kőfaragóműhely jellemző terméke.

3. *Oltárkő*. CIL 3640 = 15,170 (110. kép).⁴¹ Felirata: [J(ovi) o(ptimo)] m(aximo) | pro salu | ... T(itus) | Jul(ius) Vale(n)s | m(iles) coh(ortis) m(illiariae) n(ovae) | S(everianae) S(urorum) s(agittariorum) et suis | v(otum) s(olvit) l(aetus) m(erito).

4. *Sírkőtöredék*, kiadatlan (111. és 111 a kép). 1935-ben a tábor déli középtornyának feltárásakor beépítve találtuk.⁴²

Sajnos, hogy ez az egyik legértékesebb kövünk ilyen csonkán került elő. Nagy a valószínűsége, hogy a tábor további feltárásakor darabjai előjöhetnek. Hiányzik a sírkő felső része: a lezárás, képmező és a feliratnak több főbb sora és az egész bal része. A feliratot kettős hornyolt keret szegélyezi. Értékes azonban katonai felszerelési szempontból a felirat alatti keskeny képmező, mely a szír cohorsnak egy lovasát mutatja be. A lovas alakja elmosódott, annál jobban maradt meg a fenyergelt lova, melynek kantárszárát jobbkezával fogja. Baljában íjját tartja, mely embernagyságú. Az íjj alakja sajátos, a szír csapatokra jellemző formát mutatja.⁴³

111 a. kép.

A felirat, mivel több mint a fele hiányzik, nem biztosan olvasható. Különösen nagy kár, hogy a cohors nevét nem találjuk kiírva, csak a megmaradt második sorból következtethetünk rá:

Feloldása:

[.....]no [equiti] |
[c(o)ho(rtis) (milliariae) Seve]r(ianae), qui vix[it] |
[ann(os)... et] Jul(io) Publio |

⁴¹ Újabb az Aquincumi Múzeumból visszaszállítottuk a szentendrei városházi lapidariumba.

⁴² Jelenleg a szentendrei városháza udvarán található.

⁴³ H. van de Weerd, Laureae Aquincenses 241. old. 90. jegyzet.

- [mil(iti)?] c(o)ho(rtis) s(upra) s(criptae), qui vixi[t] |
 5 [ann(os) . . . et] Aeli(a)e Severin(a)e |
 [matri et] Jul(io) Aeliati |
 [patri?] et Sergiae |
 [Conser?]vae coniugi |
 [et Jul(io)] Publano |
 10 [fil(io)?] Sep(timius) Severinus |
 [eques c(o)h]o(rtis) eiu(s)dem
 [f(aciendum)] c(uravit).

Jelenleg a tizenkettedik sor teljesen hiányzik. Kiásáskor a c(uravit) c betűje megvolt. Feliratunk két neve előjön egy másik szentendrei sírkövön is, s így a kettő egybevetésével oldottuk fel feliratunkat.

5. Szarkofág feliratos oldalrészlete. Ismertettem az Arch. Ért. 50, 107—109. oldalain. Felirata: D(is) M(anibus) | Ael(iae) Severin(a)e Sep(timius) Seve | rinus eques matri | viv(a)e fecit. Jeleztem e felirat első ismertetése alkalmával, hogy ezen síremlék állítója valószínűleg a szír cohorsban szolgált, mert már akkor gondoltam a rokonságra és egyezésre előbbi kövünkkel kapcsolatban. Most már nem kétséges, hogy azonos személyekkel van dolgunk. Sept. Severinus eques az egész családjának állított közös sírtáblát a sírkertjük falába. De a kerten belül külön szarkofág is állott, így pl. az, melyet anyjának még életében készíttetett.

6. Befalazásra szolgáló kis sírtábla. Ismertettem az Arch. Ért. 50, 106—107. oldalain. A sírkő állítójaként Ael(ius) Ins[uper]us dec(urio) szerepel közelebbi megjelölés nélkül, de nagy a valószínűsége, hogy a szír cohorsban katonáskodott.

7. Téglabélyeg. CIL III 3775.6 Rómer Flóris találta a tábor területén.⁴⁴ Két betű maradt meg: CN.

V. LEÁNYFALU.

1. Oltárkő. CIL III. 10,581. Felirata: J(ovi) o(ptimo) m(aximo) | M(arcus) Aur(elius) Pris(cus) sig(nifer) coh(ortis) I. (milliariae) novae | Severianae Surorum sag(ittariorum) | v(otum) s(olvit) l(aetus) m(erito).

⁴⁴ Arch. Közl. 4, 57.

2. *Sírkőtöredék*, kiadatlan (112. kép). Az Aquincumi Múzeumban őrzik, leltári száma 491. Két összeillő darabból áll, s megmaradt a felirat három alsó sorának baloldali töredéke. Anyaga budakörnyéki (Kalász) mészkő. A feliratot keret fogja körül, mely — mint a baloldalon látható — barokkos trombitamustrával díszített.

112. kép. Sírkőtöredék Leányfaluról.
Aquincum, Múzeum.

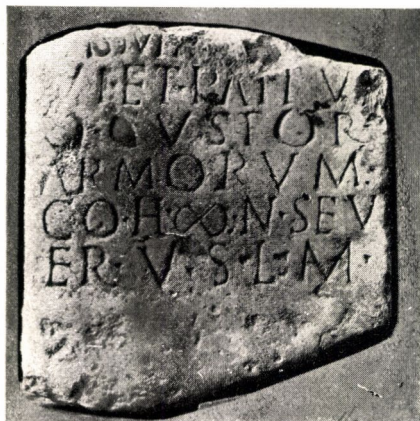
Megmaradt szélessége 60, magassága 37, vastagsága 12 cm. Eredetileg hossza 120—130, magassága 60 cm lehetett, s mint ilyen közepes nagyságú sírkő volt. Ilyeneket illesztettek a III. században is divatozó sírkertek (*area macerie cincta*) falaiba.

Feloldása:

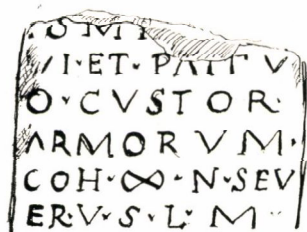
[.....*mil(iti) c(o)ho(rtis)*] | (*milliariae*) *n(ovae) S(everianae)*
S(urorum) s(agittariorum), stip(endiorum) ... vix(it) ann(os)] |
XLII. L[?..... mil(es)] | c(o)ho(rtis) s(upra) s(criptae)
her[es faciendum cur(avit)].⁴⁵

Ezt a sírkőtöredéket még Kuzsinszky Bálint találta 1915. év október havában több más feliratos emlékekkel együtt, mikor a leányfalusi Jackli, most Pekár-villa előtt a terepet egyengették. Ez a hely egy kis dombszerű kiemelkedés, nagyszerű kilátással a Dunára. A IV. század végén I. Valentinianus korában ide egy kis burgust építettek, s ehhez kőanyagnak felhasználták a környéken található régebbi feliratos kőemlékeket. Kuzsinszky kiszabadította az őrtornyot, mely bemondása szerint 6—8 m széles és ugyanolyan hosszú lehetett. (Feljegyzései eddig még nem kerültek elő.) Egyik oldalán volt a bejárat, s innen több lépcső vezetett

⁴⁵ A második sort a pócsmegyeri kő nyomán (*milliariae*) *n(ovae) Sever(ianae) stip(endiorum) ... vix(it)-re* is feloldhatjuk.

113. A pócsmegyeri oltárkő.

113/a kép.

le, így ő pincének nézte. Gazdag keramiai anyag került innen elő, sok vaseszközzel együtt. Az edények telve voltak égett gabonával, s a megszenesedett gerendák is megmaradtak. A burgus 400 körül pusztult el. Kerámiai leletével foglalkozott Alföldi András.⁴⁶

VI. PÓCSMEGYER.

Kiadatlan oltárkő töredéke.⁴⁷ (113 és 113 a kép.) Feliratát fénykép után tudom csak adni. Az első két sor hiányos.

s m i(?)..... |
vi et pai(?)tu |
o custor |
armorum |
coh(ortis) (milliariae) n(ovae) Sev |
er(ianae) v(otum) s(olvit) l(aetus) |
m(erito).

Az első két sor feloldásánál kétféle gondolat is felmerülhet. Az első sorba [I(nvicto)] S(oli) Mi[thrae] és más istent tehetnénk, de akkor nem volt kitéve az állító neve. Esetleg számolhatunk két idegen katona nevével is, csak akkor *custor(es)* és *s(olverunt)* szerepelne.

VII. DUNABOGDÁNY.

Dr. Paulovics István említi, hogy e cohorstól téglabélyeg került elő, a Cirpi castellum ásatásainál.⁴⁸ Dunabogdányban őrizték a mult

⁴⁶ Alföldi, Leletek a hún korszakból (Archaeologia Hungarica 9, 1932), 51. sk.

⁴⁷ 1916-ban a Nemzeti Múzeumban volt lefényképezés végett, mint Berczeli Harry ügyvéd tulajdona. A követ a levelezés szerint 1918-ban visszaküldték tulajdonosának. R. l. n. 109/1916. A Nemzeti Múzeumban, mint Pomázon talált követ könyvelték el. Újabb érintkezésbe léptem Berczeli Harry ügyvéd úrral, aki tisztázta a kő pócsmegyeri eredetét.

⁴⁸ Paulovics, Il limes romano in Ungheria... Sep. p. 11. Az ásatás leletanyaga nincs kiadva. Szalay Ákos (Arch. Hung. X.) nem említi.

század végén a CIL III. 10,581. számú oltárkövet, melyet azonban Leányfaluban találtak.

VIII. VISEGRÁD.

Kis *feliratos töredék*. CIL III. 10,587. Találták a középkori királyi vár romjai közt. Valószínűleg, mint építőanyagnak való kőtörmeléket hozták a közelből. Az egyik sorában a cohors nevének töredéke olvasható. *coh(ors) I. nova[.]*.

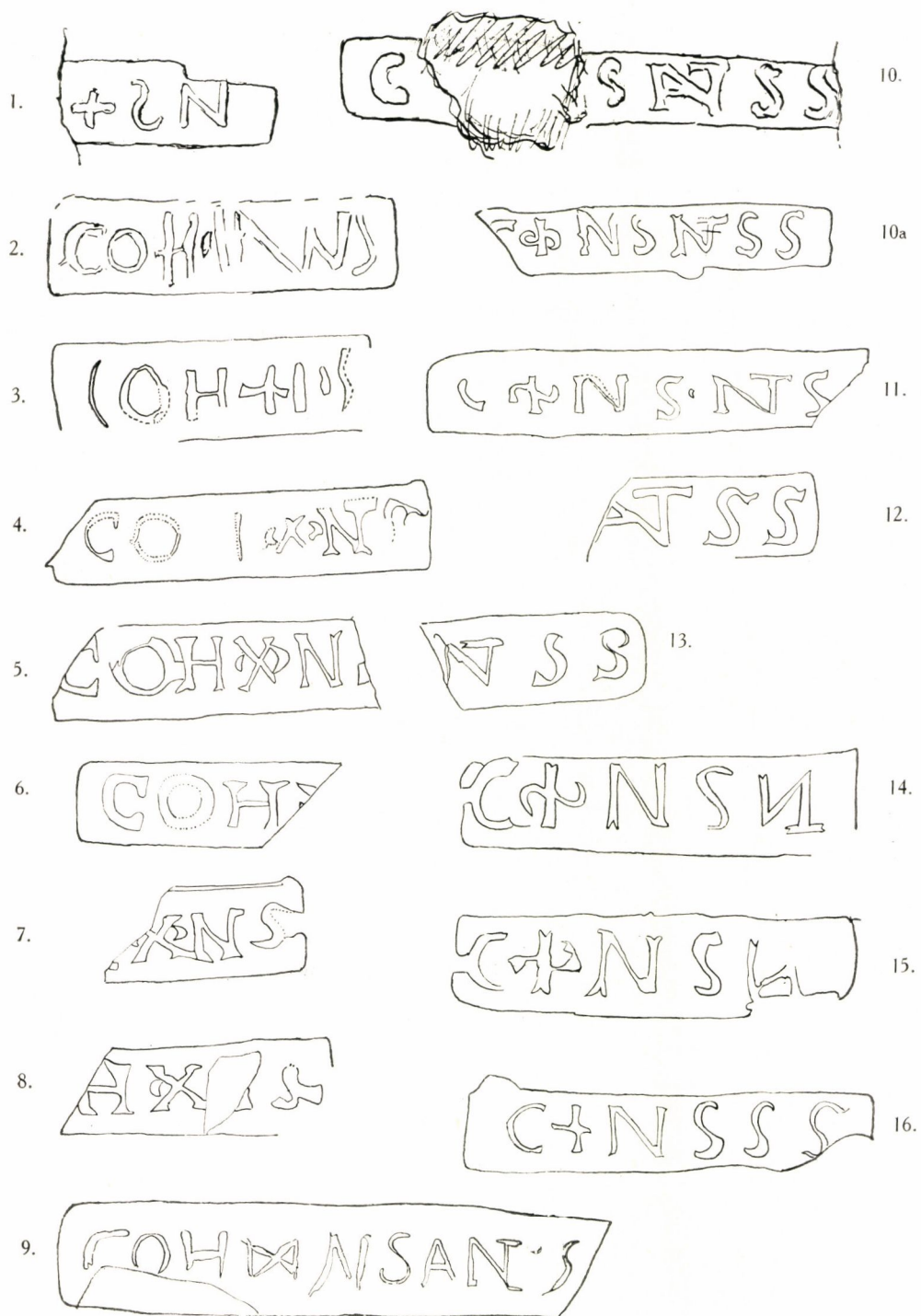
*

A szentendrei tábor területén belül a szír cohorsnak körülbelül 100 darab jelzett tégláját találtuk. Rómer egy kis töredéket (CN ... = CIL III 3775.6.) ismertetett csak, de feloldását nem ismerte. Az újabb téglabélyegeket a tábor területén a rigolirozás alkalmával kidobott kövek közül szedtem fel már 1929. évtől kezdve. Egypár darabot dr. Péchy Henrik szkv. folyamór ezredorvos gyűjteményében találtam, míg a többiek rendszeres ásatásból kerültek ki.⁴⁹

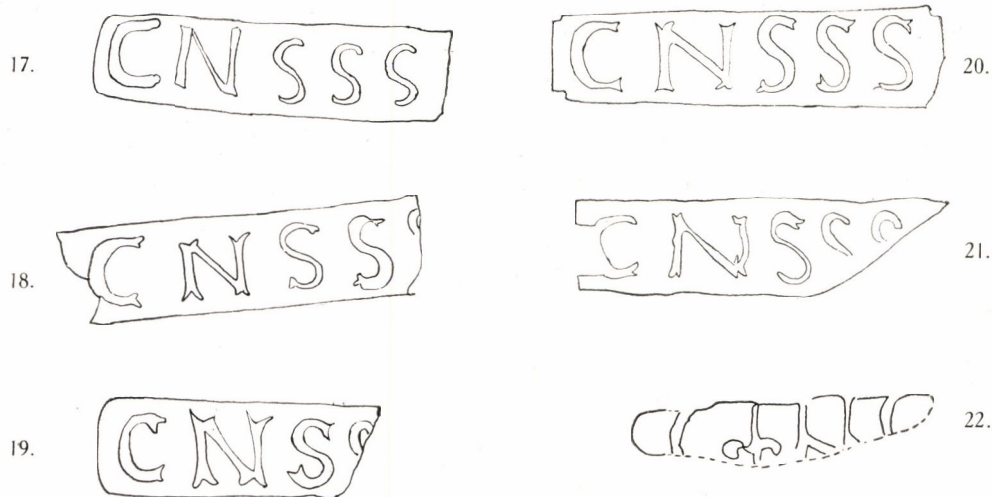
A bélyegek lelhelyeinek rétegvonala a Diocletianus-kori átépítés alá esik. Korban datálhatók, de csak kis, szűk idő közé szoríthatók. A felső rétegben talált cohors-bélyegek az újabb kerti munkálatok alkalmával kerültek felülre. A tábor területén előkerült bélyegtypusokat a 114—115. számú képeinken adjuk. Összesen 22 számot adunk, de ezek közt ismétlések is előfordulnak. A bélyegző anyaga égetett agyag volt, fa- vagy vasbélyegzőt nem használtak.⁵⁰ A bélyegzőket, ha nem is hosszú időn át, de nagyméretű pecsételésnél használták, s ez magyarázza meg, hogy egyiknek-másiknak sarka letöredezett (14—15, 20—21 számúak). A bélyegeket időbelileg szétválasztani nem lehetett. Sem fejlődési sorrendet, sem névváltoztatásra vonatkozó véglegesen kialakuló használatot eddig nem állapítottunk meg. Ezt részben azzal tudom magyarázni, hogy a tábor belsejében még rendszeresen nem ásattunk, csak a falak és tornyok területén s így évtizedekre menő rétegrajzok nem állanak rendelkezésünkre.

⁴⁹ A téglabélyegek egy része a szentendrei városházán, egy darab a Hadtörténeti Múzeumban, több darab Péchy Henrik gyűjteményében, a többi egyelőre az Aquincumi Múzeum raktárában található. Egy téglabélyegyet, az egyik aquincumi lelőhelyű darab ép példányát Vajda István ref. lelkész háza falába, a tábor északi tornyával szemben falaztattam be.

⁵⁰ Egy ritka bélyegző ilyen anyagból már ismeretes volt Aquincumból. *Kuzsinszky*, Bud. Rég. 11, 1932. 46. old. 27. kép.

114. kép. A szír cohors bélyegtípusai a szentendrei táborból.

115. kép. A szír cohors bélyegtípusai a szentendrei táborból.

Téglatípusaink feloldása :

1. (milliaria) S(urorum) n(ova)
2. coh(ors) I. (milliaria) n(ova) S(urorum)
3. coh(ors) I. S(urorum)
- 4—8. coh(ors) (milliaria) n(ova) S(urorum)
9. coh(ors) (milliaria) n(ova) S(everiana) Ant(iochiensium) S(urorum)
- 10—13. c(ohors) (milliaria) n(ova) S(everiana) Ant(iochiensium) S(urorum) s(agittariorum)
- 14—15. c(ohors) (milliaria) n(ova) S(urorum) Ant(iochiensium) (retr!)
16. c(ohors) (milliaria) n(ova) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum)
- 17—21. c(ohors) n(ova) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum).
22. c(ohors) (milliaria) n(ova) S(everiana)...

Cohorsunk nevét pontosan adja a CIL III 10,581. számú oltárkö: coh(ors) I. (milliaria) nova Severiana Surorum sag(ittariorum). Több feliraton ennek csak a rövidítése szerepel. Így az I. jelző nélkül CIL III. 3638—3639, 3640 = 15,170. A pócsmegyeri kövön coh(ors) (milliaria) n(ova) Sever(iana)-t olvasunk, s így bontjuk fel a lovas ábrázolású kiadatlan szentendrei sírkövet is. Az aquincumi szarkofág coh(ors) (milliaria) nov(a)e Suror(um)-ot ad.

Egy tétényi (CIL III 3398) sírkő csapatjelzése coh(ors) (milliaria)

n(ova), egy aquincumié pedig (CIL III. 3545) *coh(ors) n(ova)*. Téglabélyegeink adják a cohors teljes nevét, s csak ezeken szerepel az *Ant(iochiensium)* jelző.⁵¹

A cohors történetéről már pár szóval megemlékezett Cichorius⁵² és Kuzsinszky⁵³ is. Cichorius szerint ez a cohors egy késői formáció, melyet a régebbi *coh I. Surorum*-tól, minden valószínűség szerint a mauretaniaitól a *nova* melléknévvel különböztettek meg.⁵⁴ Kuzsinszky írja, hogy «a *Severiana* jelzőt Alexander Severus császártól kapta, s így ezen császár előtt még nem lehetett Ulcisia Castrában». Wagner⁵⁵ helyesen ismerte fel, hogy a «nova» jelző és a császárnévnek, «*Severiana*»-nak a nemzetséget jelző «*Surorum*» előtt való kitétele nem díszjelzőt jelent, hanem magára a cohorsot alapító császárra, Severus Alexanderre vonatkozik.

Severus Alexandernek a Középduna vonalának megerősítése és rendezése körül végzett nagy szerepét a mérföldkövek bizonyíthatják.

Szentendrén került elő többedmagával a CIL III. 3738. számú mérföldmutató Kr. u. 230-ból. A csapattest megnevezése nélkül, maga a császár állíttatja helyre az utat és emeltet új milliariumot. Ezen évben állít a szír cohors két császárszoborhoz való bázist is (CIL III. 3638—3639) a szentendrei tábor parancsnoki épületében. Úgy látszik, hogy a tartományi központból, Aquincumból, minden irányban ez évben történt egy nagymérvű útjavítási intézkedés, melynek feliratos bizonyítékait ismerjük Mursa (CIL III. 3707, 3708, 3715, 3719, 3721 stb.) és Brigetio felé (3747, 13,499). Egy kiadatlan mérföldmutatót találtam legutóbb ezen évből Újpesten, a Bodrog-utca 9. számú ház udvarán, mely *(ab) Aq(uinco) m(illiaris) p(assuum) III.* jelzetű, s az Aquincumból az Ulcisia castra felé vezető úton állott eredetileg a Római-fürdő és Csillaghegy között. Ugyanezen évben javítják át az aquincumi polgárvárosból, esetleg castrából kiinduló utat is Üröm község mai területén.

Ez az új útépítés Aquincum környékén nehezen választható el cohorsunk működésétől. Alexander Severus alatt olyan szerepet tölt-

⁵¹ Így említi már Wagner id. m. 187. old. s idézi a Gráfnak adott feloldásomat (Geographie Pannoniens 101. old. I. jegyz.).

⁵² Cichorius, PWRE, cohors címszó 334.

⁵³ Kuzsinszky, Ókori Lexikon II. 1119. old.

⁵⁴ Cichorius cohorsunkkal hozza kapcsolatba a CIL 3641. számú feliratot, de Domaszewski új olvasása szerint (CIL III. 10,654.) Philippus és Marcia Otacilia nevével ellátott mérföldmutató.

⁵⁵ Wagner, id. m. 187.

hetett be, mint korábban a *cohors VII. Breucorum*, melynek emlékei, téglabélyegei mindenütt feltalálhatók Pannonia inferior területén, vagy akár a Brittoni építkezéseinek nyomai Germániában.⁵⁶

Cohorsunk rövid ideig állomásozott Szentendrén. Hogy mikor vonták vissza, vagy helyezték át, arra egyelőre adatokkal nem rendelkezünk. Lehet, hogy a szír császár Pannoniából való elvonulásakor, mint testőrezredet elvitette, de ettől kezdve vidékünkön tartózkodásának semmi nyoma sincsen. Philippus alatt (244—249) már a legio II. adiutrix különítménye állít feliratot császáranak.⁵⁷

Cohorsunkat említi egy új dolgozat is, mely az íjjászcsapatokkal foglalkozik.⁵⁸ Egy katonai diplomán, mely 121. és 128. évek közé datálható, szerepel először a *coh. I. Syrorum sagittaria milliaria*. Hogy azonban a szentendrei csapattest ettől származna, az új (*nova*) jelzővel, ez kétséges. Az intercisai szír cohors alakulása a II. század második felében történt.⁵⁹ S ezen időszaktól kezdve állandó megszálló csapatteste Dunapentelének, s még a III. század közepén is az újoncozását Hemesából kapja.⁶⁰

A SZENTENDREI TÁBOR EMLÉKEI.

Szír cohorsunk legtöbb emlékét *Ulcisia castra* táborában találtuk. Ez szükségessé teszi, hogy bővebben foglalkozzunk a tábor történetével is.

A tábor Szentendre egyik kiemelkedő részén terül el a 118°1' Δ-tól keleti irányban. A tábor keletelése nem egészen észak-déli irányú, a terephez alkalmazkodva é.-k.-re eltér. A tábor alatt, attól keletre a Bükös nevű kis patak torkollik a Dunába, déli oldalán a Római sánc-utca halad, mely az egykori táborároknak felel meg. Délkeleti oldalán, a falon kívül épült az új polgári iskola, s mellette van a régi temető kertje. A tábor keleti oldalán fut a Paprikabíró-utca, mely részben a táborároknak felel meg, majd hirtelen a terepalakulás meredek partot mutat. A tábor északi oldalán ma is egy dűlőút halad. A tábortól közvetlen délre,

⁵⁶ Drexel, Germania, 6, 1922, 24 sk.

⁵⁷ Kuzsinszky, Arch. Ért. 43, 1929. 48. skk.

⁵⁸ H. van de Weerd — Lambrechts, Note sur les corps au haut empire. Laureae Aquincenses 231, 234. old.

⁵⁹ U. az, 231. old.; J. Cantacuzène, Musée belge 1927. 163—169. old.

⁶⁰ Hekler, Öst. Jhefte 15, 1912. 184. s köv. old. — Paulovics, Intercisa (Arch. Hung. II.) 68. sk.

a Római sánc-utca másik oldalán, kezdődik már a későrómai temető. A tábor helyén még évtizedekkel ezelőtt is csak szőlő volt, mint ilyent

116. kép. A szentendrei tábor déli tornyának részlete.

látta Rómer, aki gyakran megemlékezett róla,⁶¹ s jegyzőkönyveiben is szerepel a tábor rajza.⁶²

A legrégebbi irodalmi említést az angol utazó, Pccocke kézírata fel-

⁶¹ Rómer, Arch. Ért. R. f. 4, 1870, 224. old. ; Arch. Ért. 1877, 73. old.

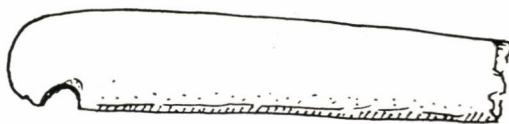
⁶² Szentendrei római castellum Pajor szőlőjében. Vázlatát adja Rómer, hagy. jgyk. XIII, 89. old. Idézi Gerecze, A műemlékek helyszínrajzi jegyzete és vázlata. (Magyarország Műemlékei II., 635—636. old.) Bővebben foglalkozik vele egy kéziratban maradt dolgozatában. Rómer Flóris iratai II. A rómaiak erődítési rendszere. M. S. Orig. Hung. Sacc. XIX. fol. 47. in 2°. 1110. Fol. Hung./4.

dolgozójának, Kubitscheknek munkájában találjuk.⁶³ Megemlékezik az angol utazó a tábor falairól, mérőföldkövekről és feliratos emlékekről.

Ezek a mérőföldmutatók azok, melyek 1809-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. Hogy Pococke utazása idején, 1736-ban táborunk falai magasan kiállottak, azt bizonyíthatta a legrégibb szentendrei városi térkép, melyet 1929-ben láttam, de újabb kereséseim alkalmával nem találtam s így egyelőre eltűntnek kell vennünk. Ez a térkép a város 1760. év körüli állapotát tüntette fel s később berajzolták vörös tintával a római látható nyomokat, a vár falát, tornyait, a mérőföldkövek lehelyét is.

A Corpus röviden szól táborunkról (p. 458), felemlíti az *Itinerarium Antonini*-t (p. 266) és hivatkozik a *Notitia dignitatum*-ra. Ez utóbbi *castellum Constantiae*-t említ (Oc. XXXVIII, 34), ahol az *equites Dalmatae* állomásoznak.

Rómer kezdetleges ceruzarajzai után először 1930-ban Kisfaludy Géza Elemér alezredes vette fel a Hadtörténeti Múzeum megbízásából

117. kép. A szentendrei tábor déli tornya alatt talált íjvég.

118. kép. A szentendrei tábor délnyugati saroktornya a beépített Velideatus-sírkövel.

⁶³ Kubitschek, Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien. Sitz. Ber. Akad. d. Wiss. in Wien, 209. Band I. Abt. 1929. 44 old.

a tábor rajzát. Ekkor pontosabban lehetett a tábor területét a felszín nyomán útmutatásaim alapján lerögzíteni s a tornyok helyét kijelölni.⁶⁴ 1935-ben a tábor déli középtornyát felásattam (116. kép). Pontosán

119. kép

Velideatus sírköve a délnyugati saroktoronyból.
Szentendre.

megállapítottuk a rétegvonalakból, hogy kétszer épült át. A belső két négyszögletes torony nyoma a korai építkezés idejéből való, melyet később kifelé patkószerűen átépítettek. Az átépítésre világot vet, hogy a kiugró toronyba befalazva találtuk több darabra törve Septimius Severinus eques család sírkövét, mely magát a lovast ábrázolja lovával és íjjával egyetemben. A rétegvonal alsó részében egy íjjhoz tartozó csontvéget is találtunk (117. kép), mely korhatározó lelet-körülményei miatt a szír csapatok felszerelésére új adatot nyújthat.⁶⁵

A délnyugati kiugró saroktorony lebontásakor, midőn Wacsek altábornagy villáját építették, a toronyba befalazva már több feliratos és díszített kőemléket találtak. Ezek is mind korhatározók.⁶⁶ 1934-ben, midőn ezen tornyot részben feltárnom sikerült (118.

kép), a Sauer-telken egy korai bennszülött sírkövet bontottunk ki a falból (119. és 119a kép). Sírkövünk nem ép. Hiányzik a felső három-

⁶⁴ Ezek a kezdő felvételek, s összes újabb kutatásaim jegyzetei az Aquincumi Múzeum levéltárában találhatók.

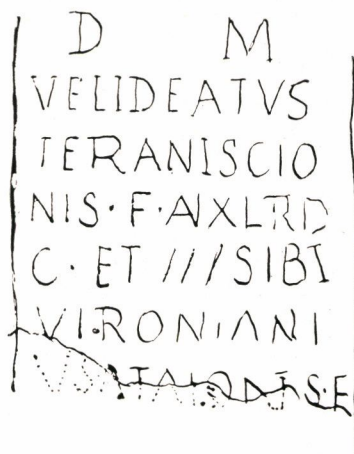
⁶⁵ A császárkori íjászok felszerelésére az irodalmat megkapjuk: Laureae Aquincenses, 241. old.

⁶⁶ Kuzsinszky, Arch. Ért. 43, 1929, 45. skk. ; Nagy L., Arch. Ért. 50., 109. skk.

szögű lezárása. A képmező szalaggal átkötött koszorúja le van faragva, hogy könnyebben fogja a habarcsot. (Magassága 1'30, szélessége 0'59, vastagsága 0'13 m.) A torony építésekor ezt a nagyobb méretű sírkövet átfaragták. Kövünk az I—II. századi bennszülött temetőből került ide másodlagos felhasználásban. Ugyanabból a temetőből származik, melynek emlékeit már részben több alkalommal ismerttettem.⁶⁷

A sírkő felirata⁶⁸: *D(is) M(anibus) Velideatus Teraniscionis f(ilius) an(norum) XL. m(ensium) d(ierum) (?) c et...sibi Vironiani [us] Atalonis f(ilius)...* A sírkő a második század első évtizedeiből származik, s ezt bizonyítja a *d(is) m(anibus)* bevezető sírfelirat-formula is, valamint az, hogy az elhunyt neve nominativusban áll. Az elhunyt *Velideatus Teraniscionis f(ilius)* neve a Corpus III. kötetében nem szerepel; nem ismeri Holder, Schultze, Krahe és Gronovszky sem. A *Vironianus* név ismeretlen Pannoniában.⁶⁹ Az *Atalo* név azonban előfordult Szentendrén a tábor melletti temetőben egy másodlagosan felhasznált sírkövön.⁷⁰

A délnyugati kiugró saroktorony mellett keresztmetszetet húztam, világosan kijött a tábor hosszú árka és a töltés. Ezt legszebben a déli oldalon követhettük, ahol most a Római sánc-utca húzódik. A tábor nyugati oldalát több helyen átvágattam.

119 a. kép

⁶⁷ Nagy L., Arch. Ért. 44., 1930, 242—243. old. U. az, Asztrális szimbolumok a pannoniai bennszülött lakosság síremlékein. Pannonia Könyvtár 6 (1935). Amint a sírkő befalazása és ismételt felhasználása bizonyítja, az ősi bennszülött (már római kori) temető, melyhez a polgári vicus temetkezése is csatlakozott, elhagyatott volt a tábor második átépítése idején és a sírköveket építési anyagként használták fel.

⁶⁸ Az utolsó két sort legutóbb dr. Nagy Tibor volt szíves elolvasni és helyesbíteni, s ezért köszönetemet fejezem ki. Jelenleg a szentendrei városháza udvarán összegyűjtött kövek közt található.

⁶⁹ Holder (Alt-celtischer Sprachschatz) csak *Vironinus*, *Vironust* ismer.

⁷⁰ Kiadatlan sírkő: *Retdimara Atalonis f(ilia) an(norum) LX Sacro | Nertomari f(ilius) | vivos fecit*. Az *Atalo* név gyakoribb formája az *Attalo*. Holder szerint talán részben kelta (I, 273. old.). Két feliraton már előjött tiszta barbár nevekkal kapcsolatban: a) St. Peter im Holz in Kärten CIL III 4743. b) Lieding prope Strassburg CIL III 5029. Az új két kiadatlan szentendrei kő a név kelta voltát eldönti.

A fal korai, részben csak kijavított gyengébb szerkezetű, alig 150 cm vastag. Elűt a későbbi tornyok erős, nyers mészhabarcsos építkezésétől, s építkezése, mint a leletek, főleg téglabélyegek mutatták, szír csapattunk kijavításától, munkásságától sem választható el.

Az északnyugati saroktornyot teljesen feltárta dr. Nagy Tibor, s felvételei világosan mutatják, hogy a korai lekerekített sarkokat a belső négyszögű toronnyal mint építették később át. Az északi középtorony alaprajzát is az ő ásatásának jelentéséből ismerhetjük meg. Ez konzerválva a református paplak előtt látható. A tábor belsejében még rendszeres ásatásokat nem végeztem, s így a végső tábortörténet képét nem ismerjük. Ezt a közeli évek feladatául tűztem ki.

A tábor legújabb felvételét ifj. Csemegi József építész-mérnök vette fel (120. kép). A tábor fejlődése, átépítése világos előttünk. A tábor hossza 205 m, szélessége 134 m. Típusra nem üt el a közismert panonniai táborformáktól. A tornyok kiépítése megegyezik pl. a kb. azonos nagyságú nagytétényivel, melyet Paulovics István ásatott fel, s megtaláljuk az átépítés azonosságát a dunapentelei táborban is. Különbséget mutat a rajnamenti táboroktól.⁷¹

A szentendrei tábor építésére, annak alapítására megbízható adatokat még nem kaptunk. Aquincum táborának kőbe való kiépítésekor (legkésőbb Traianus uralma idején ⁷²) állnia kellett. Ezt bizonyíthatjuk Campona, Intercisa és Cirpi táborainak ásatási eredményeiből is.⁷³

Az Ulcisia castra táborában megfordult csapattestek emlékeit fontosnak tartjuk a tábor története szempontjából, ezért itt újabb vizsgálat alá kell vennünk.

Cohors I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata. Ezen csapattestról már történt említés.⁷⁴ Több téglabélyeg került elő, mindannyi szórványos lelet. A Hunka-dombiakat Buza János igazgató gyűjteményéből másoltam át (121. kép, 1—2. szám). A szentendrei példányokat a tábor területén belül a rigolirozás alkalmával kiszedett kövek közül a szír csapat bélyegeivel együtt szedtem fel még 1934. április havában (121. kép, 3—4. szám).

⁷¹ V. ö. Anthes, Spätrömische und feste Städte im Rhein- und Donaugebiete. X. Bericht der Röm.-Germ. Kommission. 1917. 110. skk.

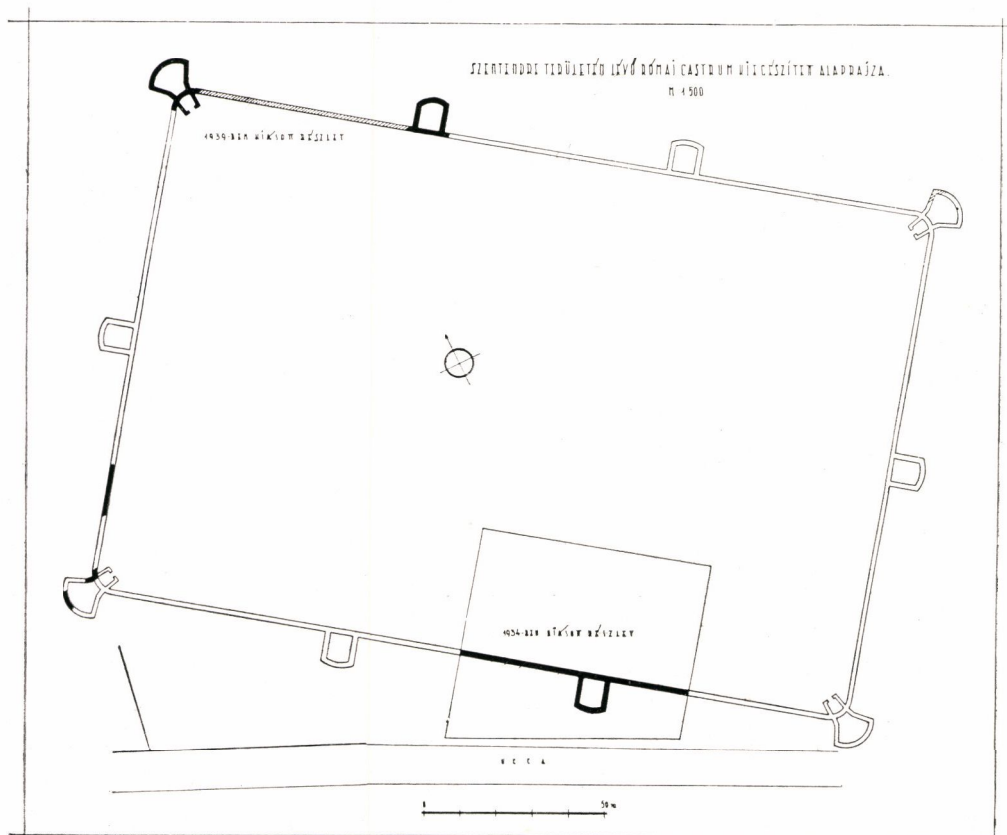
⁷² Jónás, Budapest Régiségei, 12, 1937, 287. old.

⁷³ V. ö. Paulovics, id. h. az Atti-ban.

⁷⁴ Nagy L., Arch. Ért. 50., 109. old.; Szilágyi, Inscriptiones... 94. old. Idézi az egyik Hunka-dombi darabot (XXV, 72). Egyébként két típust hoz, de ezek bizonyos eltérést mutatnak a mi darabjainktól.

A cohors történetére vonatkozó adatokat felsorolja W. Wagner.⁷⁵

Alsó-Pannoniában Aquincumban szerepelnek a bélyegei, s a közelben két sírkő is előkerült.⁷⁶ Szentendrén átmenetileg fordult meg, de a cohors tartózkodása megelőzte a cohors Surorumot. Itteni átmeneti tartózkodására világot vethet egy stojniki (Moesia inferior) fogadalmi

120. kép. A szentendrei római tábor alaprajza.

felirat,⁷⁷ mely szerint a *cohors XIIIX voluntariorum c. R.* tribunusát legkésőbb 169-ben e csapathoz helyezték át. A régi csapatja Dunabogdányban (*Cirpi*) hagyott hátra két feliratos emléket (kiadatlanok). *Cirpi* a

⁷⁵ Wagner, Die Dislokation der röm. Auxilienformationen..., 177–179. old.

⁷⁶ CIL III 3350, Arch. Ért. 27., 238. old.

⁷⁷ CIL III 6302=8162=Dessau 2606, Wagner, 178. old., 723. jegyzet; Premersstein—Vulič, Öst. Jhefte 3, 1900, Beibl. 153.

legnagyobb táborhely Szentendrétől északra.⁷⁸ Wagner nem tud itteni tartózkodásáról.⁷⁹ Csak e kövek és a cirpii tábor ismertetése után lehet teljes biztonsággal megállapítanunk a *cohors XIIIX voluntariorum* pontosabb időbeli ittartózkodását s vele kapcsolatban a *cohors I Ulpia Pannoniorum*-ét is. Ekkor tisztázódna, hogy a *divi fratres* parthus háborúja után visszajött-e még Pannonia inferiorba, s így Ulcisia castrába. Az biztos, mint azt az Öskün talált diploma bizonyítja, hogy 154-ben a két csapat még Pannonia Superiorban volt.⁸⁰

Cohors I Apamenorum. A CIL III 13,386. számú feliratnak Fröhlich által hozott olvasását, *eq(ues)|c(ohortis) Ap(amenorum) s...*, már helyesbítettem.⁸¹ Wagner sem említi a pannoniai tartózkodású csapat-testek között.

Ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum. Wagner állandó táborhelyül Ulcisia castrát tételezi fel.⁸² Szerinte ez az ala a III. századtól Pannonia inferior északkeleti sarkában állomásozik.⁸³ Hivatkozik egy aquincumi fogadalmi felíratra⁸⁴ és egy szentendrei oltárra.⁸⁵ Az utóbbi felirat új olvasását hoztam az Arch. Ért. 50., 111. oldalán. A Corpus feloldása *m(i)l(e)s|a(lae) p(rimae) E(turaeorum) Seve| [r]ian(a)e* helyett az új feloldás *m(iles) l(egionis) s(ecundae) a(diutricis) p(iae) f(idelis) Seve| rian(a)e*. Így magától elesik Wagner ténymegállapítása.⁸⁶ Az új olvasás szerint a legio II adiutrix különítményének jelenlétét Severus Alexander alatt (222–235) is kimutathatjuk Szentendrén.

Legio II adiutrix. Az aquincumi tábor és körzet házi legiójának emlékeit már ismertettük.⁸⁷ A nagyszámú veteranus sírfeliratok mellett jelentős, hogy az eddig ismert, s korban datálható tényleges katonák

⁷⁸ V. ö. Szalay, A dunabogdányi római castellumról. *Archaeologia Hungarica* X (1933); Paulovics, Il limes romano in Ungheria... 9. skk.

⁷⁹ Wagner, id. m. 199–200. old. A cohors történetére v. ö. Bormann, RLiÖ 5, 1904. 139–140. old.; Nowotny, RLiÖ, 12, 1914, 34. old.

⁸⁰ D.LXV=Nesselhauf, CIL XVI. 104; korábbi történetére v. ö. CIL XVI, 76=XLVII. p. 71.

⁸¹ Nagy L., Arch. Ért. 50., 111. old.

⁸² Wagner, id. m. 248. old.

⁸³ Wagner, id. h. 52–54. old.

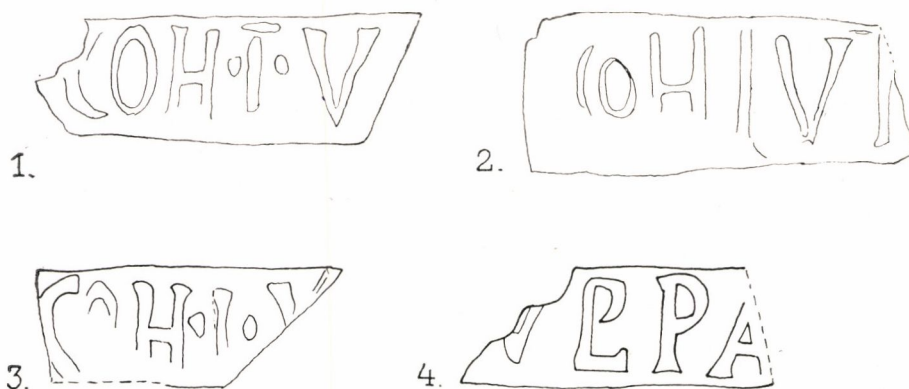
⁸⁴ CIL III. 3446.

⁸⁵ CIL III. 15,171.

⁸⁶ Az oltárkö jelenleg nem az Aquincumi Múzeumban van, visszaszállítottuk az újonnan felállítandó szentendrei múzeum számára.

⁸⁷ Nagy L., Arch. Ért. 50., 85–115. old.

feliratos emlékei ⁸⁸ mellett, most újabban egy tényleges szolgálatú signifer sírköve is előkerült sok más már ismert legiós téglabélyeggel egyetemben.⁸⁹ A legio II adiutrix operatív tevékenysége nincs elválasztva, szorosan összefügg Ulcisia castrával. Az első megszállás mikéntjét, az ala-k jelenlétét nem lehetett kimutatni, de ezt nem is kell keresni, mert a fontos operatív bázis Aquincumban volt. Innen kiindulva erősítették meg a keletpannoniai limes északi és északnyugati részét is. Az idegen, átmenetileg itt tartózkodó csapattestek mellett, a legio II adiutrix adta Ulcisia castrának a katonaságát. A III. század első felében, midőn a tábor egy állandó szír ijasz-cohorsot kap, akkor is megtaláljuk a legio nyomait. A szír cohors eltávozása (?) után

121. kép. A *cohors I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* téglabélyegei. 1—2. Hunkadombról, 3—4. a szentendrei tábor területéről.

ismét a legio II adiutrix az, mely Ulcisia castra megszállását ellátta. Az egész biztos, hogy Philippus alatt ismét a legio különítménye tartózkodik táborunkban.⁹⁰

Itt kell ismertetnem egy kis felirattöredéket, melyet a szentendrei Wacsek-villa falába falaztak be, s a tábor tornyában beépítve találtak. (122. kép.)

⁸⁸ CIL III 10,575, Arch. Ért. 43., 1929, 45. skk. old.; CIL III 3742, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I, 1920—1922, 22—23. old.; CIL III 15,172, Arch. Ért. 50., 110. old.; CIL III 15,171.

⁸⁹ V. ö. Arch. Ért. 50., 113. old., 65. kép.

⁹⁰ Kuzsinszky, Arch. Ért. 42, 1929, 45. skk. old.

Feloldása: *D(is) [M(anibus)] | Aur[.....] | vet(eranus)[.....] | vixi(t)... | cot[...]* | ...

Ez a kis felirat szerintem csakis a legio II adiutrix-ra vonatkozhatik. Ugyancsak itt találtam még egy kis töredéket, melyen csak az első sor *D(is) M(anibus)* betűit tudtam elolvasni, s még két sornak vehetni ki a nyomait.

122. kép.

A III. század végén a datálható téglabélyegek bizonyítják, hogy a legio építi át a korai, belsőtoronyos tábornak az új katonai, stratégiai elgondolások alapján.

A tábor, valamint a polgári vicus műveltségének nagyfokú fejlesztésében a legio veteranusainak jutott talán a legnagyobb szerep. Aquincumból nagyon sokan telepedtek le e szép vidéken, mit a sok veteranus családi sírkő bizonyít. Ez a réteg volt az, mely az őslakosság illyr-kelta kultúráját megtelítette római szellemmel, colonus kultúrát honosított meg, s a római civilizációnak Alsó-Pannonia ezen északi sarkában magvetője lett. A szír cohors keletről hozott kultúrájának, melynek gyökérverésére csak egy pár évtized állott rendelkezésre, nyoma sincsen vidékünkön.

A tábor történetében nagy változást jelentett I. Valentinianus uralkodása. Ammianus Marcellinus után tudjuk, hogy a császár 371-ben kezdte megerősíteni a dunai limest, sőt átment a Duna balpartjára is. De hogy már korábban építettek erődöket, azt a CIL III 10,596. számú felirat is bizonyítja.

E nagy, új jelentőségű hadászati elgondolás szakított Constantinus taktikájával. Védelemre rendezkedett be, szétszórta a csapatokat a limes mentén s kis őrtornyokba, újonnan épült várnákba helyezte el. A nagy táborokat nem építtette át, legfeljebb csak kijavíttatta. Erre vet világot Valentinianus császár rendelete is, melyet Dacia ripensis parancsnokához, Tautomedes duxhoz intézett.⁹¹

A szentendrei táborral szemben megépítik a szigeten a horányi révház melletti burgust, s vele szemben, a Duna balpartján a dunakeszii révház mellett az ellenhídfőt.⁹² A több száz, ezen két várnában talált

⁹¹ Codex Theodosianus XV. 1, 13; Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. Sitzungsberichte Akad. der Wiss. in Wien. 209. Band, 5. Abh. 7. old.

⁹² Ezeket már felkutatam, s a horányit teljesen feltártam. Ismertetésüket egy limes-füzetben szeretném közzétenni, mely felölelné az Ulcisia castra — Aquincumi limes-(ripa) vonal erősítéseit.

téglabélyeg világosan beszél pontos építési idejükről. Ugyanekkor a szentendrei tábor területén legfeljebb kisebb javításokat eszközölnek. Mindössze egy pár Frigeridus dux idejébeli téglabélyeg került elő. Ezek nem sokat bizonyítanak, legfeljebb azt, hogy a római lakosság beköltözött a várba, s élte szorongatott életét. Ahogy a fenéki s más későkori táborokban is láthattuk, nem merészkedett messze a falaktól. A tábor déli árkába gyerekeket temettek, s a nagy késő-római, bizonyos leletek nyomán keresztény temető is ott terült el a tábor árka mellett. Dr. Nagy Tibor talált olyan nyomokat, hogy a tábor településének folyamatossága a magyarok bejöveteléig kimutatható.

Nagy Lajos.